

УДК 159.964.2:801.73

Міщенко М. М.

ПСИХОАНАЛІЗ ЯК ГЕРМЕНЕВТИКА: МЕТАФОРА «ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ТЕКСТУ»

Стаття демонструє психоаналіз як герменевтичну практику, акцентуючи увагу на особливостях «психоаналітичного тексту», методологічних принципах та терапевтичному значенні його інтерпретації. В статті розглядаються основні характеристики психоаналітичного факту та «аналітичної ситуації». Аналіз таких понять, як оповідання, мова, історія хвороби, герменевтична ситуація виявляє як герменевтичні засади психоаналітичної техніки, так і її природознавчі складові, що знов повертає нас до проблеми подвійної ідентифікації психоаналізу як природознавчої та гуманітарної дисципліни одночасно.

Ключові слова: текст, оповідання, мова, психоаналітичний факт, історія хвороби, «аналітична ситуація», герменевтична ситуація.

Статья демонстрирует психоанализ как герменевтическую практику, акцентируя внимание на особенностях «психоаналитического текста», методологических принципах и терапевтическом значении его интерпретации. В статье рассматриваются основные характеристики психоаналитического факта и «аналитической ситуации». Анализ таких понятий, как повествование, язык, история болезни, герменевтическая ситуация выявляет как герменевтические основы психоаналитической техники, так и ее естественнонаучные составляющие, что вновь обращает нас к проблеме двойной идентификации психоанализа как естественнонаучной и гуманитарной дисциплины одновременно.

Ключевые слова: текст, повествование, язык, психоаналитический факт, история болезни, «аналитическая ситуация», герменевтическая ситуация.

This article considers a psychoanalysis as a hermeneutics practice emphasize on the peculiarities of the «psychoanalytical text», methodological principles and therapeutic significance of its interpretation. In the article the basic descriptions of the psychoanalytical facts and the «analytical situation» are examined. The analysis of such notions as narration, language, case history, hermeneutics situation discover both hermeneutic bases of the psychoanalytical art and its scientific components and make us pay attention to the problem of double identification of the psychoanalysis as the natural science and the humanities simultaneously.

Key words: text, narration, language, psychoanalytical fact, case history, «analytical situation» hermeneutics situation.

Дух (і свій і чужий) не може бути даний як річ (прямий об'єкт природничих наук), а лише в знаковому вираженні, реалізації в текстах і для себе самого і для іншого.

М. Бахтін.

Історії хвороб, котрі я пишу, читаються як повісті.

З. Фрейд

З роботою 1925 року З. Фрейда «Замітка про „вічний блокнот“» [17] починається застосування **метафори «тексту»** до психіки та наближення до герменевтичної трактовки психоаналітичної практики. Вже в «Тлумаченні сновидінь» (1900) сновидіння виступає як сукупність знаків, символів, того, що щось означає і того, що є означуваним. «Зміст [сновидіння – М. М.] складений ніби ієрогліфами, окремі знаки котрих мають бути перекладені мовою думок», – пише Фрейд. І далі: «Ми, безперечно, впадемо в оману, якщо захочемо читати ці знаки за їхнім очевидним значенням, а не за їхнім внутрішнім смислом» [18, с. 275]. Метафора «тексту психіки» має велике значення для характеристики методології психоаналізу, адже дозволяє залучити принципи герменевтики, що збагачує основні засади психоаналітичної теорії та робить психоаналітичне дослідження більш продуктивним, а також дозволяє говорити про психоаналіз як гуманітарну дисципліну, що має справу з людським «духом». *Актуальність* опрацювання цієї метафори зумовлена прихильністю багатьох дослідників з історії, теорії та практики психоаналізу до герменевтичної версії психоаналізу, яка ще потребує свого методологічного оформлення та введення «психоаналітичної герменевтики» до загальної герменевтики поруч з філологічною, історичною, юридичною та іншими.

Психоаналітичний дискурс як сукупність не лише висловлювань пацієнта і аналітика під час сеансу, а й дій, жестів, мімічних реакцій, мовчань (адже, за Жаком Лаканом, дискурс в психоаналітичному сеансі цінний саме своїми перервами та зупинками), інтеракцій між учасниками дискурсу, простору, в якому він відбувається, – формує особливий зміст та структуру «тексту», дослідження якого поставимо за *мету* написання данної статті. Окремими *завданнями* при цьому відзначимо, по-перше, завдання охарактеризувати особливості психоаналітичного факту, який має суттєві відмінності від факту в природознавстві; по-друге, виявити умови «аналітичної ситуації», формування якої сприяє налагодженню психоаналітичного процесу та конструюванню «історії хвороби» пацієнта; та, по-третє, дослідити мовний простір перебігу психоаналітичного сеансу.

М. Бахтін в роботі «Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках. Спроба філософського аналізу» визначає текст як первинну данність та вихідну точку будь-якої **гуманітарної дисципліни**. Філологія, лінгвістика, літературознавство, наукознавство та інші дисципліни, первинним об'єктом дослідження мають текст, і вже потім, акцентуючи увагу на його окремих ознаках, формують поле дослідження з набором власних методів [2]. **Гуманітарне знання** відрізняється від природознавчого тим, що отримується шляхом роботи з думками, смислами, значеннями, що дані досліднику у вигляді **тексту**. Специфіка людини полягає в тому, що вона завжди виражає себе – вона говорить, пише, діє, а отже, створює текст. Текстом може бути не лише те, що є сказаним чи написаним, а й дія, яка має сенс, несе інтенцію автора. Бахтін визначає як текст будь-який людський вчинок [2]. Цій же проблемі присвячений окремий розділ роботи П. Рікера «Герменевтика і метод соціальних наук» [11]. Окреслюючи схожість герменевтики тексту та герменевтики дії, Рікер застосовує герменевтичні принципи до роботи з соціальними вчинками та робить висновок: дії можуть бути прочитаними, адже несуть в собі схожість зі світом знаків. І дією можна щось сказати, повідомити. Психоаналіз це положення доповнює: діючи, можна й не помітити того, що виказує власна дія. Саме так в реальність проникають імпульси, які посилає сфера несвідомого, з прихованими фактами психічного життя. Текстова природа гуманітарних наук обумовлює їх особливі риси, головною з яких є неможливість вилучення текстів зі світу культури, поза яким вони втрачають значимість. Друга особливість – це знаково-символічна форма тексту, в якій зафіксовано психологічну, історичну, естетичну та наукову інформацію, що уособлює надбання світу людської культури. Текст являє собою структуру, що складається з елементів значення в їх єдності таким чином, що вони містять певну інформацію. Ця інформація має першочергове завдання – бути усвідомленою тими, хто її читає. Отже, не важливо, усним чи письмовим є текст, головне те, що він має розумітися та «бути читаємим». Розуміння – це складний процес осягнення внутрішніх зв'язків в змісті тексту, осягнення

смыслів тексту, освоєння чужих переживань, відтворення замислу автора [3, 5]. Говорячи про текст, треба розрізняти синтаксичні структури та смысл тексту, який є вже іншим рівнем сприйняття знаків і потребує іншого методу – **герменевтичного**. Так як смысл тексту від інтерпретатора схований, то його потрібно дешифрувати, зрозуміти, витлумачити. В психоаналізі смысл прихований не лише від інтерпретатора-аналітика, а й від пацієнта, безпосередньою власністю якого є психічний матеріал, що підлягає аналізу, та який знаходиться поза досяжності його свідомості в глибинах несвідомого. «У Фрейда мова йде ... про знання ..., котре ніякого пізнання не передбачає, бо воно вписане в дискурс, про котрий суб'єкт, подібно до стародавнього раба-вістника, що носить під відрослим волоссям послання, яке присуджує його до смерті, не знає зовсім нічого – ні смыслу, ні тексту, ні на якій мові воно написане, ні того факту, що воно було витатуїроване на його бритому черепі, доки він спав» [7].

Створення «**герменевтичної ситуації**», в якій можна зрозуміти текст, відповідає в психоаналізі поняттю «**аналітичної ситуації**», в яку входить психоаналітична техніка, формує певну методологію роботи з несвідомим, просторово-часове оформлення сеансу та інше. Вдале формування «аналітичної ситуації» дає поштовх **психоаналітичному процесу**. «Аналітична ситуація вимагає деякої стабільної системи, усередині якої пацієнт і аналітик взаємно мобілізують інтрапсихічні процеси, котрі спонукають пацієнта до руху, інсайту, змін по мірі того, як виникаюча в ньому напруга відстежується та інтерпретується аналітиком» [10, с. 31]. Під час психоаналітичного процесу і «пишеться» «психоаналітичний текст», який формується і реальністю, і минулим пацієнта, і вимисленими та символічними фактами, що «живуть» у психіці, не маючи підґрунтя в реальності. Смысловим полем також стає те, що здавалося б, не має смыслу – помилки, обмовки, забування. Там, де свідомість не бачить смыслу, психоаналіз його знаходить, відновлює «білі плями», шукає те, що стоїть за кожним свідомо чи несвідомо промовленим словом та асоціацією. Для філософської герменевтики текст є завжди осмысленим. В психоаналізі,

навпаки, «текст» формують розрізнені елементи внутрішнього життя та його зовнішнього прояву. Та головна ознака цього тексту – можливість ведення з ним бесіди шляхом вербальної, невербальної та навіть довербальної комунікації (дослідження представників школи Мелані Кляйн з приводу функціонування психіки немовлят). Розуміння текстів завжди діалогічне, адже процес розуміння заснований на схемі запитання-відповідь, пошуку контакту з автором тексту та проясненні незрозумілих місць твору. Психоаналітична розмова характеризується тим, що поруч із свідомою комунікацією пацієнта та терапевта існує ще й несвідома взаємодія, яку відображає поняття переносу та контрпереносу: під час сеансу аналітик відповідає на несвідомі позиви пацієнта, внаслідок чого триває робота двох несвідомих. «Стійкість» аналітика до «провокацій» пацієнта, вміння контролювати своє несвідоме, відстежуючи проєкції свого підопічного та вдале супервізерство аналітика – це запорука успіху як окремого психоаналітичного сеансу, так і усієї терапії.

Особливість психоаналітичної методології зумовлена особливістю **психоаналітичного факту**. Природознавчий факт, який заснований на відповідності дійсному стану речей в природі, відрізняється від психоаналітичного факту. В психіці факти відносно того, що сталося в реальному житті пацієнта існують та змішуються з надуманим, з фантазією. Отже, необхідно зважати на певні критерії, відмінні від природознавчих, за якими психоаналітичні факти фіксуються та досліджуються. Спробуємо вслід за Полем Рікером [20] окреслити наступні критерії фактів в психоаналізі:

1. факт з точки зору психоаналізу – це те, що **виражене словами**; його не можна спостерігати як фізичне явище, адже це, перш за все, **усне повідомлення** того, що сталося;
2. всі факти в психіці розташовані в сфері мотивації та значення;
3. психічна реальність є відмінною від фізичної. Головний критерій психічної реальності – це неможливість її прямого спостереження: вона проявляє себе у взаємозв'язках, супротивах, перебігах психічного

життя та проявах несвідомого в свідомому в символічній, алегоричній та зашифрованій формі;

4. для аналітика важливо не тільки те, **що говорить** пацієнт, а й те, що залишається поза його свідомістю, **приховується за словами**;
5. розуміти психічні факти в психоаналізі - значить пам'ятати, усвідомлювати, робити висновки, **проводити зв'язки між отриманими повідомленнями** та новими фактами.

Коли Фрейд намагався зобразити психоаналіз як позитивну дисципліну, то намагався подати його зміст в термінах стимулу, розрядки, сил та інше. Недоліком цього підходу було те, що було не помічено головної специфіки психоаналітичного факту – **можливості бути висказаним**.

Найважливішим твором Зігмунда Фрейда, в якому виразно прописаний герменевтичний підхід у психоаналітичній практиці, є, звичайно, «Тлумачення сновидінь». Ця робота стала класикою психоаналітичних досліджень та основою для роботи з пацієнтами для шкіл різних психоаналітичних напрямів. Досліджуючи сновидіння (ця робота збагачена великою кількістю клінічного матеріалу), Фрейд показує особливість роботи з несвідомим матеріалом у зв'язку зі складністю трансформації певного матеріалу психіки в слова. «Відсутність у сновидіннях здатності до вираження ... пояснюється, очевидно, самою сутністю психічного матеріалу. Аналогічне обмеження мають і образотворче мистецтво, живопис та скульптура, у порівнянні з поезією, засобами якої слугують слова; і тут причина відсутності цієї здатності лежить в матеріалі, за допомогою якого обидва мистецтва прагнуть взагалі до втілення будь-чого. До тих пір, доки живопис не досягнув розуміння своїх законів, він намагався усунути цей дефект. На давніх портретах люди зображалися з запискою в руках, на якій було написано те, що марно намагався зобразити митець... Подібно тому, як і живопису вдалося виразити мовлення зображуємого обличчя та його почуття інакше, ніж за допомогою записки, так і сновидіння знайшло можливість відтворювати деякий зв'язок між своїми думками шляхом відповідної модифікації свого своєрідного

зображення» [18, с. 299-300]. Зміст несвідомого в сновидінні знаходить своє символічне вираження. «Сновидіння користується цією символікою для замаскованого створення схованих за ним думок. Серед символів є багато таких, що позначають постійно чи майже постійно одне й те ж саме. Необхідно лише прийняти до уваги певну пластичність психічного матеріалу. Символ може проявитися в сновидінні не в символічній формі, а в своєму істинному значенні... Крім того, ... символи не завжди містять в собі один смисл» [18, с. 264]. Виявлення, тлумачення символізованого матеріалу, переклад його змісту мовними засобами, веде до усвідомлення пацієнтом як змісту того, що скриває символ, так і причин та механізмів, що призвели до цього приховування.

Кожен текст передбачає систему знаків, які формують **мову**. Розуміти – означає мати можливість користуватися мовою як знаковою системою. «Кожна третя сторінка зібрання творів Фрейда містить філологічні посилання, на кожній другій ви знайдете логічні заключення, і майже усюди присутнє діалектичне сприйняття досвіду, в котрому аналіз мови грає тим більшу роль, чим безпосередніше задіяно в цьому досвіді несвідоме» [6]. «...кожна „мова“, така, яку можна чути, така, яку можна прочитати у формі текстів, не є, як можна було б сподіватися, чистим і простим перехрещенням речей і слів: темною тканиною речей і очевидним, видимим і барвистим ланцюгом слів ... мова не є тонкою поверхнею контакту або доторком між реальною дійсністю і мовою, мереживом лексики і досвіду... Завдання ... не розглядати більше мову як сукупність знаків (елементів означення, що відсилають до змістів або до понять), а як практику, що систематично формує об'єкти, про які вони говорять. Звичайно ж, мови утворюються зі знаків; але те, що вони роблять, це щось більше, ніж використання цих знаків для позначення речей. Саме це *більше* й робить їх незводимими до словесного матеріалу та до мовлення» [19, с. 78-79]. Цими словами Мішель Фуко наголошує на такій важливій якості мови, як вплив на суб'єкта мовлення. Практика говоріння чи, скоріше, проговорення, є корисною для психоаналізу в тому сенсі, що в мові,

завдяки промовленню власної історії, пацієнт відкриває знання про себе ж самого. Несвідоме як мова мене Іншого (Жак Лакан), проривається в свідомий дискурс, фіксується аналітиком як «текст» психоаналізу, який по-новому читається пацієнтом, відкриваючи істину про себе. Мова (окрім жестів, міміки та інших фізичних явищ, що несуть відбиток несвідомих імпульсів) – це той простір, в якому та завдяки якому суб'єкт змінюється, в мові фіксуючи жах, переживання, біль. Сказати – означає пізнати сховане несвідоме, але власне і знайоме; назвати – значить «спіймати», ідентифікувати, і, найголовніше, знешкодити. Мова формує об'єкти несвідомого: коли невимовне раптом отримує словесне оформлення, втілення в мові, – пацієнт має змогу з ним працювати.

Пацієнт говорить про те, що його мучить. При цьому підтримується процес знаходження таких слів, котрі б дозволили зв'язати думки, почуття, формуючи **історію життя** – не розрізнену, як за шизофренії, а цілісну. Заповнення пропусків в цьому тексті та пов'язання розрізненого матеріалу в ціле дозволяє перейти на новий рівень розвитку психіки та до нових відносин з аналітиком. Якщо історія життя являє собою незв'язане накопичення подій та вчинків, всьому цьому потрібно дати тлумачення, поставити у зв'язок з пояснювальними моделями людської поведінки. Якщо психоз та шизофренія характеризуються заплутаністю логіки, чи взагалі її відсутністю, то мовне оформлення переживань відновлює логічну послідовність думок, структурування психоаналітичного дискурсу доводить **історію хвороби** до рівня зрозумілості. Безсумнівно важливою як для пацієнта, так і для аналітика, є **історична істина** життя пацієнта, адже саме реальні факти перебігу життя дозволяють хронологічно впорядкувати повідомлення пацієнта та відокремити істину від вимислу. Та історичну істину не завжди вдається відтворити через витиснення чи провали в пам'яті. Якщо **психоаналітична істина**, тобто та істина, яка є результатом аналізу внаслідок тлумачень та пояснень аналітика, наближується до істини історичної, то терапія є ефективною. Та не менш важливою є **істина оповідання** (нарративна істина) – та істина, що

пропонується пацієнтом. Проблема самопізнання – це проблема відновлення спроможності викласти свою історію, надати форму повідомлення знанням про себе, «написати» своє «слово» в «психоаналітичному тексті». Тому в емпіричних науках мова йде про *хворобу*, де відсутня спроможність об'єкта дослідження оповідати про себе, заключати своє власне буття в оповідання, а не про *історію хвороби*.

Метафора «психоаналітичного тексту» допомагає вилучити герменевтичні ознаки психоаналітичної техніки. «Текст» в психоаналізі, сформований під час розгортання психоаналітичного дискурсу, складається з повідомлень пацієнта, тлумачень та пояснень аналітика, дій, вчинків, міміки, жестів, важливою характеристикою яких є як їх смислове навантаження, так і повна відсутність смислу. «Білі плями» такого тексту відповідають замовчуванням, порушенням роботи пам'яті. Свідоме та несвідоме, функціонуючи поруч та вступаючи до співробітництва під керівництвом психоаналітика, дозволяють витлумачити символи, ідентифікувати «жахуючі об'єкти», що втратили в психіці зв'язок з реальністю та почали жити власним життям, перевести в форму слів переживання. Уявлення про психіку як про текст робить мову та мовлення універсальним засобом та середою, в якій можливо подолати витоки хворобливих симптомів та розширити простір власного Я. З іншого боку, такі поняття як емпатія, супротив, перенос та контрперенос заважають нам ідентифікувати процедуру психоаналітичного дослідження з суто інтерпретуючими дисциплінами. Тлумачення симптомів, снів, асоціацій потребує ще й виявлення значень механізмів, що викривляють «текст», та пояснення того, що заважає розумінню. Розкодування симптомів і снів при інтерпретації вимагає методології, що не може засновуватися лише на герменевтичних прийомах. Відсутність адекватного співвідношення герменевтичних та природознавчих методів в психоаналізі зумовила критику Фрейда та коливання позиції аналітика між науковцем медичної орієнтації та «цілителем» душі, що працює зі «словесною мішурою».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук // М. М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 361-373.
2. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Article/Baht_PrT.php
3. Богин Г. И. Филологическая герменевтика: Учебное пособие. – Калинин: Гос. ун-т, 1982. – 86 с.
4. Гадамер Х.-Г. Текст и интерпретация // Герменевтика и деконструкция / Под ред. Штегмайера В., Франка Х., Маркова Б. В. – СПб., 1999. – С. 202-242.
5. Кузнецов В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 192 с.
6. Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном или Судьба разума после Фрейда // <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia/lacan/lettre.htm>
7. Лакан Ж. Ниспровержение субъекта и диалектика желания в бессознательном у Фрейда // <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia/lacan2/subjectum.htm>
8. Лоренцер А. Археология психоанализа: Интимность и социальное страдание / Пер. с нем. – Сер.: Библиотека психоанализа. – М.: Прогресс-Академия, 1996. – 304 с.
9. Мищенко М. Н. Психоаналитическая интерпретация: толкование и образование смыслов. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. «Філософські перипетії». Серія: філософія. – №734. – 2006. – С. 191-194.
10. Психоаналитические термины и понятия: словарь / под ред. Б. Э. Мура и Б. Д. Файна. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 304 с.
11. Рикер П. Герменевтика и метод социальных наук. // Рикер П. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. – М.: Изд. центр «Academia», 1995. – С. 3-18.
12. Романов И. Ю. Понятие психической реальности в теории и практике психоанализа: Дис. ... канд. философ. наук: 09.00.04 / И. Ю. Романов. – Х., 1999. – 250 с.
13. Романов И. Ю. Сюжетное время и сценичная зримость. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. «Філософські перипетії». Серія: філософія. – №437. – 1999. – С. 39-40.
14. Руднев В. Смысл как травма: Психоанализ и философия текста // http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_05/1999_5_22.htm
15. Филатов Ф. Р. Три этапа становления теоретического психоанализа // Московский Психотерапевтический Журнал (Теоретико-аналитическое издание). – 2007. – № 2 апрель-июнь. – С. 31-43.
16. З. Фрейд – В. Флисс. Из переписки. На пути к психике как тексту // Московский Психотерапевтический Журнал (Теоретико-аналитическое издание). – 2007. – № 2 апрель-июнь. – С. 44-54.
17. Фрейд З. Заметки о «вечном блокноте» // Психоаналитические этюды: Пер. с нем. / Зигмунд Фрейд; Послел. В. Т. Кондрашенко; Сост.: Д. И. Донской и В. Ф. Круглянский. – Минск: Попурри, 2003. – 601 с.
18. Фрейд З. Толкование сновидений / Пер. с нем. – СПб.: Издательский дом «Азбука-классика», 2007. – 512 с.
19. Фуко М. Археология знания / Пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
20. Riccardo Steiner. Hermeneutics Or Hermes-Mess?. Int. J. Psycho-Anal. (IJP), 1995, P. 435-445.

Рецензент: доктор філософських наук, професор Юркевич О. М.

Mishchenko M. M.

Psychoanalysis as hermeneutics: metaphor of the «psychoanalytical text» .